

Ils caputschins an Surmeir : cura tg'igls paders caputschins èn nias an Surmeir : igl pertge ?

Autor(en): **Thöni, Gion Peder**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **109 (1996)**

PDF erstellt am: **17.07.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-236194>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Ils caputschins an Surmeir

Gion Peder Thöni

Cura tg'igls paders caputschins èn nias an Surmeir

Igl pertge?

Ea, pertge èn chels paders dalla rassa bregna digl urden da sontg Francestg d'Assisi ansomma nias anturn igls 1625 aint igl Grischun a pastorar ed èn stos cò anfignen 1955, cura tgi cun P. Daniel Adamina d'Orsalina, plevant a Casti, igl davos pader dalla usche numnada «Missiun Retica» ò banduno noss cantung?

E gio sarogl necessari da far attent, tg'igl accent stat cò sen «Missiun Retica». Chel nom: «Missiun Retica digls paders caputschins» saro d'attribueir sulettamaintg agl fatg, tgi chels *paders dalla provinzia da Brescia* on gia surpiglia da «reactivar la veta religiousa an Rezia». Chegl è davanto sen istanza expressiva fatga da cardinal Carli Borromeo da Milang tar papa Gregori XIII.¹ Ma scu mintgign so, pastoreschan an noss Surmeir anc adegna tals paders caputschins (Casti, Lantsch, Tinizong), ma els appartignan alla provinzia u missiun tessinesa.

Uscheia, scu igl tetel da chesta lavour è formulo, sarogl bagn prest cler, tgi chestas expectoraziuns on absolut betg igl intent da descriever tot igl grond, extendia e fritgevel operar da chesta Missiun an Grischun e Svizra. Ella vot sa restranscher

- sen igls amprens decennis da lour preschientscha an Rezia, jamais da 1625–1690
- sen lour activitad an nossas vischnancas da Surmeir
- sen igls *rappports autentics da P. Clemente da Brescia*, tgi sa basan sezs sen chels digls paders stos incumbensos da lour superiours da «far visitaziun» dallas singulas pleivs pastoradas digls sies paders.

Sulettamaintg per amplifitgier tschertas mancanzas – principalmaintg agiuntond noms e datums, schi chegl è necessari e d'avantatg – vainsa fatg adiever dalla gronda, voluminosa e preziosa lavour da *Ser Cristoffel Willi* p.m., sto plevant a Brinzauls: «Die Kapuzinermission im

¹ cf. Sur L. SOLÈR, *Cuorta historia dalla Baselgia*, 139.

romanischen Teil Graubündens. Verzeichnis der Missionare und ihrer Stationen, 1960».

Mademamaintg on ena rotscha otras publicaziuns furnia las indicaziuns per agiuntas supplementaras pertutgond fatgs u bietgs sacrals erigias digls paders.

Igl text principal è pero en extratg translato verbalmaintg or digl taliang, cumparia sot igl tetel

*Istoria delle Missioni
de' Frati Minori Cappuccini della Provincia di Brescia nella Rezia,*
composta dal
P. F. Clemento da Brescia
Stampato in Trento, MDCCII

Igl muteiv per la Missiun Retica

Sch'ins vot tschartger igls effectivs «muteivs», pertge tgi chels paders – nateivs da e domiciliias prest tots an en'otra tera e cultura – èn nias a pastorar cò tar nous, schi von chels muteivs anavos anfignen tar lezza tragedia numnada «la refurma», sia separaziun tranter igls cristians e sia expansiun er ainten igl Grischun e la Svizra. Pero ègl cò betg igl li per delucidar pi detaglea, causa, antschatta e svilup dallas ideas reformato-ricas e lour derasaziun; nous stuagn ans cuntantar cun menziunar, tgi chella «refurma» n'è betg stada l'amprema. Amprovas da 'refurmar' tscherts malessers ainten la Baselia ògl gio do dei avant, amprovas in-stradadas tant da divers bungs papas, scu da persungas exemplaricas d'en urden religious u l'oter. Pero èn talas piglsolit neidas declaradas per «hereticas» e perfign truadas alla mort, p.ex. igl pader dominican Savonarola a Firenze (1452–1498) e Johannes Hus da Prag (1369–1415). Chegl tg'ins nomna perpropa «la refurma» ò scumanzo ca. 1520 an Germania cun Martin Luther, pader digl urden da s. Augustin ad Erfurt, survagnond cun igl prer Duri Zwingli (1484–1531) a Turitg ena ferma promoziun, ed aint igl Grischun cun igls reformatours Gion Comander a Coira, Filipp Galicius an Nagiadegna ed oters.

Da zont gronda influenza per igl svilup dalla refurma è er stada *la situaziun sociala, politica ed economica* da lez 15- e 16avel tschentaner. Politicamaintg porta ella surtot stagn igl bol dad en «leir romper las cadagnas digl feudalissem», vot deir: d'en voleir finalmaintg sa far liber ed independent igl pievel dalla cumonda da singuls signours feudals,

p.ex. igls conts da Werdenberg-Sargans, da Sax-Misoc,² igls ducas dall'Austria, tgi on sa patruono d'en extendia possess segl territori grischung, uscheia dalla Portenza, da Tavo e Belfort, scu er digl signeradi Tarasp.³

Er igl *uestg da Coira*, egn digls pi pussants tranter chels signours feudals, exequiva da lez taimp *pussanza politica* e rigiva sur d'en considerabel territori digl Grischun, tar nous sur dalla Dartgeira Vaz cun Stierva e Mot e la Dartgeira Surses.

Chel giaveisch «per independenza» era en muvimaint prest general ed intensiv *vers la democrazia* (= igl pievel rigia sasez!)⁴ ò alloura survagnia betg pitschen sustign no da postulats politics masdos cun fatgs e thesas da cardientscha, propagos digls refurmatours, p.ex. igl renumo tractat da M. Luther: «Von der Freiheit des Christenmenschen.»

Sen noss intschess ò chest muvimaint vers la democrazia bagn sa manifesto igl migler da tot antras en *s'uneir digl pievel an leias*: Leia dalla Tgade 1367, Leia Grischa 1424, Leia dallas 10 Dartgeiras 1436, ed alloura: la reuniun da tottas treis an ena Republica dallas Treis Leias 1471 (scu tgi vign pretendia: a Vasarouls).

S'ancei, tgi la baselgia catolica, v.d. l'administraziun da chella cun igl papa a Roma n'ò betg savia vurdar tiers inactiva alla expansiun rapida dallas ideas refurmaticas, chegl tant daple, perchegl tgi ella purtava senza bagn blera cuolpa tgi gl'era nia schi anavant.

Egna dallas principalas mutivaziuns tar igl pievel «per daple libertad» era egna economica: ins leva betg ple sa lascher plascheir las fermas gravezzas antras dieschmas⁵, taxas ed igl «tschains-fier», ena gravezza debitada «per an perpeten» a baselgias, clostras u agl uestgia. Ed oss nivan gist las ideas digls refurmatours ancunter a chel giaveisch.

Promovia niva chest «patartger revoluzzer» ancunter las instituziuns da baselgia ed uestgia er anc betg pac cotras, perchegl tgi la veira religiousadad, la persvasiun da tants e lour pietousadad era absolut betg ple schi ferma scu tar igls perdavants. Chella «tieviadad» veva per con-

² Chels amprens eran p.ex. davantos possessours d'ena buna part digl anteriour territori digls barungs da Vaz, scu mademaintg, antras compra, igl uestg da Coira.

³ Igl signeradi Razén ò pir 1819 pudia sa cumprar liber dall'Austria.

⁴ Scu migler exaimpel per l'antschatta da tal muvimaint gio dei avant staron bagn igls evenimaints ainten las Treis Forestas, cun la leia digl Rütli 1291.

⁵ La «dieschma» = uriundamaintg la taglia dalla «dieschavla part» dalla raccolta.

sequenza, tgi er gliout or digl pievel veva navot starmaint da sa metter an opposiziun cun igls representants da chella baselgia, p.ex. cun igl uestg. I seia cò p.ex. fatg andamaint alla «revoluziun» digls parochians da Lantsch, ca. 1640,⁶ noua tgi nign digls carschias leva sa lascher cresmar, cura tg'igl monsignour è – siva blers onns – nia lò per chest intent. I tamevan, tgi cun star an schanuglias davant igl uestg, els igl rancanoschan er scu regent politic!

En ulteriour muteiv per la digren dalla veta religiosa era er la gronda e noscha mancanza da spirituals, zont or sen la tera, ma er la mancanza da scolaziun tgi els survagnivan⁷ e la veta slascheda tgi blers manavan. Ma er tar igl pievel: cants omens e giovens eran turnos ruinos moralmaintg or digl sarvetsch da ghera ester scu mercenaris! Chegl tot veva influenza generala.

Per nusoters sa trattigl pero surtot da metter igl accent sen chest *aspect dalla situaziun religiosa digl taimp*. Cun las tgossas da cardientscha e morala e la pratica religiosa – suterada betg darar perfign sot crettas blavas – i stava generalmaintg malissim. Zont l'administraziun dalla baselgia catolica ò stuia veir aint chegl, veva igl via aint gio d'en'urela – tgi la baselgia vegia an blers aspects exteriours er nèir basigns d'ena «refurma». Per finalmaintg instradar ena tala ègl alloura nia clamò aint lez grond e renumo *concil da Trient*, tgi ò cuzzo bod 20 onns, da 1545–1563. Ed el ò fatg serious cun piglier e decretar maseiras aschamaintg necessarias.

Tgi talas eran propa «aschamaintg necessarias» mossan numerosas documentaziuns. Uscheia er egna no digl cantung Lucerna, noua tgi ligiagn las ramproschas: «Die Pfarrer wurden allgemein 'als fromme Männer bewertet, doch als roh und bäuerisch und kaum mittelmässig gebildet'. Allgemein wird hingegen immer wieder über den Müssiggang der Geistlichen, über fehlende Bemühungen für eine Weiterbildung und über mangelnden Eifer bei der Abhaltung der Predigt und der Christenlehre, gelegentlich auch über echte Trunksucht geklagt.»⁸

Ed ena sagonda pardetga: «Die meisten Kleriker waren ihrer wahren Berufung vollständig entfremdet. Sogar die Träger der Tiara, die Päpste,

⁶ cf. Igl Noss Sulom 1991: La rebelliun d'igls da Lantsch cunter igl uestg.

⁷ Savens faschevan els angal en simpel «amprendissadi» tar en plevant.

⁸ cf. HANS WICKI, *Bevölkerung und Wirtschaft des Kantons Luzern*, Luzerner hist. Veröffentlichungen, Bd. 9.

huldigten einer schädlichen Gleichgültigkeit. Andere Interessen als die Leitung der Kirche standen bei ihnen oft im Vordergrund. Sie frönten der Kriegslust, ergaben sich der Ausschweifung und frönten dem Machtgefühl. Die Kirche jener Zeit war in Sünde und Gesetzlosigkeit verstrickt.»⁹

Egna dallas maseiras las pi directas, tgi chest concil da Trient ò decreto, è sto igl muvimaint cunaschaint sot igl nom dalla «cunterrefurma» Las dus fegnameiras principalas eran:

- far remedura cun tot chegl tgi era betg bung e betg an urden, p.ex. er procurar per ena migldra scolaziun digls spirituals cun fundar scolas per els , igls seminaris.
- activar la veta religiosa digl pievel, surtot cun proveder per spirituals ainten las pleivs.

Schianavant scu tg'ins vot ins pò bagn er interpretar chellas maseiras scu «cunterattatga» per farmar la derasaziun dalla refurma evangelica ed er per gudagner anavos tarragn pers.¹⁰

Bagn damais, e per exequeir tala «cunteroffensiva» èn nias angascheas igls divers urdens religious, uscheia igls Gesuits d'Ignaz da Loyola (ca. 1490–1556), cun activitad principalmaintg segl sectour dallas scolas. Sen iniziativa er digl cardinal Carli Borromeo on els erigia collegis a Lucerna, Friburg, Pruntrut e Soloturn (tranter 1574 e 1646).

Per la pastoraziun vevan gio an lour patria Italgia sa compruvo fitg bagn *igls paders caputschins*, e mademamaintg sen istanza digl numno cardinal èn els 1581 nias an Svizra, erigiond ad Altdorf lour amprema clostra. Siond chels simpels paders acceptos fitg bagn digl pievel, è aint igl decurs da decennis e digl 17avel tschentaner suando l'erecziun da clostras a Stans, Lucerna, Sviz, Soloturn, Appenzell, Zug, Rapperswil, Sursee, Sion, Sarnen, Mels, Arth, Dornach ed anc an oters lis dalla Svizra catolica.¹¹

Igl *urden digls caputschins* è nia fundo 1528 da *Matteo da Bassi* scu sagonda frastga digl urden franciscan, igls paders da s. Francestg d'Assisi. Chel veva gio 1209 survagnia digl papa l'approbaziun da sies «urden digls murdias», chegl vot deir: en urden tgi leva veiver angal dall'al-

⁹ cf. WALTER NIGG, *Philipp Neri, der Spassvogel Gottes*, 81.

¹⁰ Aint igl decurs dallas expectoraziuns suandontas santignsa adegna puspe, scu la gronda part da Surses era gio davantada «refurmada».

¹¹ Indicaziuns tenor Sur L. SOLÈR, *Cuorta historia dalla Baselgia*, 140 e 144.

En exaimpel per tots igls caputschins per s'angascher ainten la recatolisaziun: s. Fidel da Sigmaringen, mazzo 1622 an Portenza. Cò on chels da Beiva tratto bler pi mievel igl pader, angal igl sbandagea.

mosna ed an spiert da veira simpladad evangelica, per sen chella veia reformar la baselgia da Cristus. Damais è er el gio sto «en refurmatour»! Cunter tge era sia 'refurma' drizzada, schi betg cunter en gio existent spiert materialistic e mundan? Mecta exact 100 onns siva la fundaziun da ches urden lateral franciscan èn igls paders dalla capuza e rassa bregna er rivos an Rezia, numnadamaintg 1621. Chegl è davanto *sen instantia supplica digl uestg Gion Flugi V. d'Aspermont*. Chels paders

tutgivan, scu gio detg, tar igl *urden missiunaric dalla provincia da Brescia*. Scu «manader» ed amprem prefect era nia destino *P. Ignazi da Bergamo*, tgi ò organiso cò la Missiun Retica digls Caputschins, cun la fegnameira expressiva da gidar a restaurar la cardientscha catolica ainten las cuntradas da verva rumantscha. «Quei P. Ignazi era in um dotaus da Diu cul spért e culla premura d'in ver apiestel.»¹²

E cun chegl vainsa ossa damais er gio raspundia alla dumonda tschantada all'antschatta: Pertge èn igls paders caputschins nias cò tar nous?

La funtanga per l'istorgia dalla Missiun Retica

Scu gio sto menziuno, sa restranscha chesta lavour angal sen igl amprem operar digls paders caputschins, ed angal an noss Surmeir. Cotras survagnign nous betg angal invista ainten «la povra situaziun religiousa» existenta er cò tar nous, mabagn er bagnblers detagls interessants per tutgond las singulas vischnancas, pleivs e baselgias.

La part principala da chesta lavour è damais la translaziun verbala dalla «Istoria delle Missioni dei Cappuccini nella Rezia», compilada da *P. Clemente da Brescia* sur digls fatgs d'avant e tranter 1621–1693. Sias indicaziuns baseschan digltottafatg sen igls rapports da visitaziun da *P. Marino da Cavalcesio*,¹³ tgi ò scumanzo 1639 sen ordinaziun dalla Sontga Congregaziun digl urden digls caputschins (OCap.) ena visitaziun da tot las pleivs, noua tgi sies paders pastoravan.

Igl intent dalla visitaziun era bler manc «ena controlla», mabagn pitost la necessitad da s'infurmar segl li sur dalla efectiva situaziun da veiver digl singul missiunari, intercureir malessers e gidar a sliier problems existents. En tal stava zont an connex cun ena noscha ramproscha neida fatga an divers lis all'adresa digls paders missiunaris tgi els spalazzan raps!¹⁴

P. Marino ò piglia cun el scu cumpogn igl P. Timoteo da Brescia. E cò damais – scu suonda – igls «fatgs cattos» digl visitader e rapportos agl procuratour digl urden, descrivond las relaziuns da missiun (pleiv) e

¹² madema funtanga, 145.

¹³ «Uomo, che, e per dottrina, e per santità di vita, merita d'esser annoverato frà i primi della Provincia di Brescia», cf. P. CLEMENTE, *Libro Sesto*, Cap. I°.

¹⁴ «... e molto più l'uso delle pecunie praticato da' Missionarii affligeva, più del dovere, alcune anime...», L. VI, Cap. I°.

I S T O R I A
D E L L E
M I S S I O N I
DE' FRATI MINORI CAPUCCINI DELLA
PROVINCIA DI BRESCIA.
NELLA REZIA

*Nella quale s' intendono li principii, & i progressi di dette
MISSIONI dall' anno 1621. sino al 1693.*

COMPOSTA DAL P.
F. CLEMENTE DA BRESCIA

PREDICATORE CAPUCCINO DELLA MEDESIMA PROVINCIA.

*Con l' aggiunta, in fine, delle Vite di due gran Servi di DIO fatti morire
dagli Eretici nella Rezia per la Santa Fede Cattolica.*

D E D I C A T A
ALL' EMINENTISSIMO SIG. SIG.
MARCO DOLFINO

Del Titolo di S. Susanna Cardinale, e Vescovo di Brescia.
Duca, Marchese, Conte. &c.

IN TRENTO, M. DCCII.

Per Giovanni Parone Stampatore Episcopale. CON LIC. DE' SUP.

Igl tetel digl codesch, tenor igl original ainten la biblioteca cantunala

missiunaris ainten las singulas vischnancas. S' anclei, tgi igl visitader fò er mintgatant menziun digls fatgs capitos gio avant tgi en missiunari reiva ainten chest li. Pertge tgi tals fatgs vevan mano ena pleiv ainten la situaziun momentana, favorevla u disgrazteda.

Partias dalla provinzia da Brescia cun las ordinaziuns dadas dalla Sontga Congregaziun sot data digls 19 fanadour 1639, èn igls paders sa randias a Como per sa confereir cun igl uestg da lò versa igl pensum surpiglia e tadlar igls sies cunsegl.

On igls paders savia, ainten tge nia da vespras tgi els reivan lez mument aint igl Grischun? Nous dastgagn betg amblidar da menziunar, tgi er la Rezia da lez mument fascheva tras ena terribla crisa, ena «ghera da 30 onns», cun cumbats e rizsrazs da parteidas pro-Frantscha e pro-Spagna/Austria e la ghera perveia dalla Vuclegna!

Davent da Como èn igls dus ambassadeurs sa randias a Coira per preschantar agl uestg Gion Flugi V. d'Aspermont lour incumbensa e piglier ancunter sias ordinaziuns. Scu proxim è nia tignia cunsegl cun igl prefect dalla Missiun, igl P. Ireneo Bartolinelli da Casalmore. Chel era rivo 1623 an Rezia, ò pastoro igl ampren a Zernez, siva a Domat ed an Surselva. 1632 ò igl nunzi papal a Lucerna (Giovanni Bonhomini) nomino el prefect, scu successour da P. Ignazio Imberti da Casnigo, mort lez mument, e tgi era sto igl effectiv fundatour dalla Missiun Retica, 1621. Staziuno alloura a Rueun, ò P. Ireneo disloco 1627 a Lantsch. Chegl seia surtot davanto sen giaveisch digls paders an Nagia-degna, tgi duvravan sies sustign pi manivel.¹⁵

Siva da chestas visitas preliminaras èn igls dus paders sa randias a *Beiva*, stada l'amprema pleiv surpiglieda digls paders an nossa regiun da Surmeir. Igls 7 da fanadour 1631 eran *P. Ireneo da Milano* (betg da confonder cun tschel!) e sies pader cumpogn *Gabriele da Crema* rivos a cò. Ossa pastoravan cò scu plevants igls paders Maurus dell'Aquila, predicatour, e Francesco da Fontanella, sacerdot. Chels dus «tetels» dovravan ena explicaziun: La differenziaziun u perfign 'rangaziun' tranter predicatour e sacerdot era en cumond strict, tgi è nia tignia aint anfignen la fegn digl 18avel tschentaner. Igl «predicatour» era nia sculo aposta segl far priedi, ed el stava «per en grad» sur igls «sacerdotes», agls quals i sottestava pitost igl dar dutregna, tigneir battens, sinar aint nozzas etc. Ma ad els erigl strantg scumando da pradger! Ed ainten baselgia cumandava sulettamaintg igl pader predicatour!¹⁶

Per gio survagneir digls paders plevants dapartot en rachint absolut veir e sincer da tot chegl tg'ins leva e stueva intervigneir, ò P. Marino dapartot do sell'olma strantgamaintg¹⁷ da metter per scretg tot igls fatgs relevants sur digl status dalla baselgia e digls parochians, scumanzond cun l'antschatta, noua tgi paders vevan surpiglia la pastoraziun, anfi-

¹⁵ cf. Ser CR. WILLI, 212 e 215.

¹⁶ cf. CR. WILLI, IV.

¹⁷ «...egli comandò loro per Santa Obbedienza...»

gnen tar igl mument dalla visitaziun, senache gl tg'ins ancleia migler la veira situaziun dalla Missiun, scu er digl progress fatg per la cardientscha!

La missiun digls caputschins an Surmeir

Dell'Ospizio di Bivio¹⁸

La visita alla pleiv da Beiva (Bivio) ò scumanzo igl l. otgover 1639. Chest li BEIVA è ena pitschna cuntrada,¹⁹ situada agl pe dalla muntogna da Set (di Sett) e circumdada dad otezzas pizzas. El sa nomna «Bivio», perche gl tg'ins vo cò sen dus veias an Rezia: egna cunter Coira e l'otra vers la Nagiadegna (Engadina), surmontond la muntogna digl Gelgia (La Montagna Giulia).

Igls abitants da chesta vischnanca deian, tgi ella sa nomna «Gelgia», perche gl tgi Julius Caesar, gnond cun sia gliout se dalla Gallia, veva an senn da sa patrunar dalla Rezia, ma cun che gl betg reuscheir, vegia el tschanto dus colonnas se gl spitg dalla numnada muntogna, las restanzas dallas qualas ins vesa anc oz, egna da chella, l'otra da tschella vart dalla veia. Ed el vegia sa viout ed esclamo: «Julius Caesar Hic reliquit Rhaetos indomitos!».²⁰ E da lò davent ò ella (la pizza) gia nom «Gelgia». Per confirmar lour preteisa deian els (chels da Beiva) er, tgi els appartignan ad en li enpo pi vers la dumang, numno Campfèr (Canfer), che gl tgi vot deir an lungatg pi correct: pro da fier, numno uscheia, perche gl tgi lò è gl sto ena sanguinosa battaglia tranter igls suldos digl Grischun (managea, igls Rets) e chels da Julius Caesar, danonder tgi dareiva igl nom «fons da fier».²¹

Dalla vart cunter seira sa cattan quatter tgesas numnadas Stalveder, che gl tgi signifitgescha per lategn Stabulum Vetus, detg uscheia, perche gl tg'igl madem Jul. Caesar ò gia mess sot tetg lò igls sies tgavals. Uscheia manegian els. Pero pò mintgign creir che gl tgi el vot versa chesta tradiziun, ed a me bastigl d'igl avoir menziuno.

¹⁸ Libro Sesto, Capitolo Secondo, an scursaneida: L. VI. Cap. II°.

¹⁹ «...una picciola Terra...»

²⁰ Julius Caesar ò banduno cò igls Rets nunsurvantschias!

²¹ «Camfer» sa nomna igl plang tranter la Tgavretscha ed igl Pass da Set.

Siond igl territori da Beiva circumdo da pizzas, scu vagn gio detg, e sottapost a fardagliungas²² da moda tala, tgi tot e cuvert da navaglias durant otg meis, è igl tarragn cò squasi steril (v.d. nunfritgevel), noua tgi ni neschan ni creschan plantas, sulettamaintg ensatge pac erva per tigneir biestga. E per nutrimaint digls carstgangs produtgescha la tera navot oter tgi ravas²³, tgi els conserveschan er per sur anviern.

An chegl tgi pertotga sias isanzas era chel pievel rasto talmaintg ainten l'ignoranza, tgi mianc els sezs son, tge creir, cunchevl tgi – cun aveir schi dei ni plevant catolic, ni preditiont heretic – ²⁴ vivevan els scu tg'ins pò s'immaginar: tratgs se tranter biestga, – tge pudev'ins dumandar dad els? Cò davigl gio egn tgi veva ampruo d'angascher en preditiont. Ma intervignond igl uestg chegl ò el procuro antras P. Ignazio da Casaico Bergamasco, lez mument superiour dallas missiuns²⁵, tgi vigna tarmess paders caputschins a Beiva. Immediat ò P. Ignazio scretg agl provincial da Milang e supplitgia da tarmetter dus caputschins per sarveir la pleiv. El ò incumbenso igl P. Ireneo da Milang, predicatour, ed en cumpogn sacerdot.²⁶

Rivond els cò igls 7 da fanadour 1631 on els catto sobraint nign tgi vess gia ni la bunaviglia, ni la creanza d'igls porscher cutier, avend els betg raps per paer. Cun gronda fadeia onigl alloura gia la graztga da cattar en gnoul albiert. Gl'ò plaschia agl Signer da lascher survagneir er ensatge da veiver. Ma siond cò per procurar per igl bagnstar spiritual da chella gliout, pudevan els betg far chegl sainza igl cunsentimaint digl pievel da Beiva e da Murmarera (Mormorera), ena filiala da Beiva, e chel (v.d. igl pievel) niva cun tantas tgossas (= verclas) tgi fetschan nunpusebel d'igls tigneir cò, principalmaintg chegl: la vischnanca seia schi pitschna e povra e possa mai igls mintigneir, zont cunchevl tgi

²² «... a gradissimo rigore di freddo ...»

²³ «rape», forse pitost rischmenlas?

²⁴ Tant P. Clemente, scu sies furneiders dallas infurmaziuns, discorra igl ple da «eretico, eretico» = heretics, per igls refurmos, en'expressiun usitada da lez taimp da vart «d'igls da messa».

²⁵ Chel pader è numno nagliour an Rezia, è pero cuntignia ainten igls registers digls paders caputschins. El seia mort 1771 dalla pesta, rapporta Valdemiro Bonari da Bergamo.

²⁶ cf. anotaziun 14 amprema part.

seian an dus. E tiers la maglia fissigl anc da proveder per bler oter, uscheia per letg, ponns ed oter sumigliant, tgi vegian mianc sez!

A chegl tot on igls paders raspundia: Schibagn tgi els seian an dus, viglian els sa cuntantar cun chegl tgi egn duvress, e per letg giaveischigl navot oter tgi en gnoul strom, e schi chel mantga, fetscha en zichel fagn. Vasond tschels refutadas tot lour verclas, on tscherts sa resolvia da snaer radicalmaintg igl sa casar, schibagn tgi oters fissan planget stos ancletgs d'igls dar dimora, – pero er angal sot tschertas cundiziuns.

Primo: Tgi meidan betg igl calender vigl, e chegl an nigna veisa²⁷

Secundo: Tgi els viglian observar angal chellas festas tgi plaian ad els e tgi seian usitadas, er schi utro ins tigna aint daples talas.

Terzo: Tgi sulettamaintg els vegian da decider schi viglian igls tigneur u betg u igls far eir, sainza depender digl uestg da Coira u dad oters.

Igls paders on cunsantia, schibagn faschond duevlas ramproschas, ma sperond tgi cugl taimp las tgossas peglian franc en migler andamaint.

Avend damais scumanzo schi bagn scu pussebel cun la pastoraziun da chellas olmas, onigl pero las cattadas infectadas da tantas errors. Tantas eran gio hereticas, e chellas tgi sa confessavan per catolicas sa distinguivan da tschellas an navot oter, tgi cun igl nom. Igls ples suon-davan alla cardientscha amprandeida digls genitours, uscheia igls omens a chella digl bab, las femnas a chella dalla mamma, ed els eran perchegl talveisa stinos liaint, usche tgi – schibagn tg'igls missiunaris faschevan cler, tgi chegl seia ena foza cardientscha e tgi suandond ella els vignan giugl anfiern – els raspundevan: els viglian rivar tar igls sies genitours, tgi chels sa cattan gist noua tgi viglian!

Els eran damais infectos da bleras, sch'ins vot deir: da tot chellas errors tgi nous vagn gist descuret g ainten igl tgapetel treis digl ampren codesch. Uscheia pò mintgign s'immaginar, tge fadeia tgi duvress per purgeir chesta muntanera da tala rogn da pesta.²⁸

En bung maletg dalla situaziun religiousa d'avant l'arrivada digls paders ans dat igl poet e cronist biviot Rudolf Lanz ainten sies codesch Il Biviano: «Da cumögn i niva deliberé da introducir la refuorma,

²⁷ Igl onn 1528 veva papa Gregori VIII. adatto igl calender sto introduia anc da Julius Caesar 46 a.Cr.

²⁸ «... questa greggia di si pestifera scabbia...»

*ma laschevan cumplagna liberted da craier e da'sattegner an duman-
das religiosas scu ci a mintg'ögn bagn plascheva: al madem vevan de-
liberé – an grazia della completa autonomia dels cumögns – er las
vischnancas risp. las plevs della val Sursett.*

*Quel eran idillicas circumstanzas: mintg'ägn saveva as drizzer aint
tenor sies bagn manager individuel. C'ils spirituels e manisters, prers,
e bagn era uestg e papa – füssan lur superiors an chäsas (= tgossas) re-
ligiosas, nu laschevan bitg valair. Els pievan (= piglivan) e lizenzie-
van lur spirituels a beneplacit (= a bagnplascheir). An fatschendas da
matrimonis dumineva sulettamaintg l'inclinaziun e l'amur, sainza ris-
guard sön la confessiun e l'uestg nu veva cò da's masdér aint per nagot.*

*Els mangevan cärna (= tgern) er al venderdi e d'ün dretg d'absolu-
ziun tras als prers nu 'levan bitg savair. Existeva la miglra relaziun
tranter las confessiuns: a vitschenda (= viceversa) i piglievan per
cumpér e cumér (= padregn e madretscha), frequentevan la medema
baselgia e suturevan als morts aint al medem santeri: er schi ögn as
marideva ord la confessiun, obtigniva la progenia (= la descendenza)
mascolina la confessiun del bab, e la feminina della mamma.»²⁹*

La baselgia era pitschna e poveretta. Ed igl pi malcunvagnaint:
tschoffa e tuffousa, situada alla riva digl ragn tgi corra damanevel, schi-
bagn maier («tenue» = stiglet), tradent la sia provenienza giu dalla mun-
togna Gelgia pac distante. Igls altars eran cuverts d'ena suletta tuaglia
viglia e tschoffa e fatga da teila stravagant schleta e groppatscha. Cò ve-
vigl dus albas da ponn, ma scarpadas, ed en tgalesch da zegn sainza vel,
sainza corporale e purificatours, cun en missale fitg antic.

Chegl era tot igl equipamaint dalla baselgia, cura tg'igls paders èn ri-
vos. Tge bagn (fons) tgi vessan tutgia alla baselgia, glez n'era betg da
far dar or, siond svantias igls respectivs documaints ed igls bagn sez,³⁰
per gronda part simplamaintg usurpos da chel e da tschel «per agen».
Chels tals on ampurmess da paer agls paders 50 ranschs ad onn; ma an-
tochen oz – igl mument tg'igls paders visitaders èn rivos – vevan els
betg paea duple tgi quatter, e chels angal siva lungas supplicas.

²⁹ cf. RUDOLF LANZ, *Il Biviano*, 2. part, ediz. 1920.

³⁰ Managea è surtot igl usito «fons da pravenda e baselgia» possess d'en «fondo», – deri-
vont igl ple da fons «fatg se» da privats a chellas instituziuns per lour existenza finan-
zuala e surlaschea a tschains a singuls.

Las dus baselgias da Beiva, «corpus delicti» per las noschas dispettas.
 Sanester: La baselgia reformada dasper la veia da traffic, erigeida tranter 1660 e 1670.
 Dretg: La catolica, numnada per l'amprem'eda 1219, ma tgunsch anc pi viglia.
 Patrocini è s Gallus.

Ossa sa dumandaro bagn mintgign, scu tg'igls paders èn nias tar ena tgesa per abitar aglmanc an moda deschainta e per metter no la baselgia degna per en sarvetsch divin, scu er per instrueir igl pievel ainten las verdads dalla cardientscha catolica.

Igls amprens meis d'anviern on els stuia abitar ainten ena steiva dall'ustareia, noua tgi permanent i gevan aint ed or esters, vitturigns da méls («mulattieri»), femnas per far lours affars, e tgi era albiert per tot la famiglia. Ed aint lò durmivan els sen igl palantschia blot, u per graztga sen enpo d'fagn, anfignen tgi finalmaintg gl'è nia surlaschea ad els ena tgesa, tg'ins ò ampurmess da luier aint schi bagn scu sa lascha.

Per igl sarvetsch divin on igls paders rabaglea no ensatge paramainta dad oters ospizis. E natteda tgi la baselgia è stada cun totta diligenza pussebla, onigl scumanzo a celebrar igl sacrifici dalla s. messa ed a instrueir la gliout ainten las principalas verdads cristianas. E piglveir, gl'ò igl ampren do massadas difficultads d'ansomma rabagler chella gliout

an baselgia per tadar messa. Blers preferivan pitost da star chior ainten la neiv a vurdar tgi tgi passa, tgi da neir ainten baselgia alla messa. Chi e lò sa lamantava igl caloster, el vegia de per de da tutgier sains per la messa e da sarveir agl celebrant, uscheia tgi mensgard igl spiritual era necessito da er far sez agl ministrant. OTRAS gedas, da malaviglia perveia da tantas messas, el amblidava las candeilas u las amplignas, u tgi el las amplaniva angal cun ava, u tg'el spassageva tussond per baselgia anturn e faschond caneras («strepitoso»), per gio dar disturbi agl spiritual ed a tgi tgi era a messa.

Nunditgond tot chegl, – cun surpurtar an pazientga tot las malanparnevladads ègl reuschia agls caputschins da far neir talmaintg dume-sta ed obadeval chest pievel³¹ tgi ossa tot ò sa mido an bagn. Pertge oz vignan els da libra voluntad a messa e la tedlan cun devoziun, von er – schi chi e lò egn digls missiunaris mantga – a Murmarera, lontan d'ena bun'oura, stond lò anfignen tgi gl'è schino igl priedi, la dutregna cristiana, las vespras cun l'aggiunta anc da bleras otras devoziuns, gidond er allas femnas da cantar la messa, igls psalms digl uffeci divin. An-somma, per betg tgi ia teira mengia alla lunga e repetta: els prattitgeschan tots chels usits religious tgi vignan numnos ainten igl tgapetel quatter digl ampren codesch. E Dia seia ludo persiva!

Veir ègl, tgi betg tot igl pievel è cò catolic. Squasi la mesadad èn heretics, tgi on gio da blers onns annò igl sies preditgant. Ed en schlet casot, noua tg'igls caputschins on abito igl ampren, onigl biagia anturn an furma da tgaplotta, noua tgi fon priedi e lour funcziuns.

Las relaziuns schi savens fitg tiztgintadas tranter las dus confessiuns a Beiva – betg igl davos instigadas ferm dad orsoura – on tranter 1631 e 1657 fatschanto nundumbrevlas gedas la Dieta, igl Cunsegl dallas Treis Leias. Ed angal cun cletg ègl nia evito perfign ena veritabla ghera burgheisa tranter las dus confessiuns an noss Grischun.

Pir tar la Dieta digls 9 avost 1657 a Coira on las carplinas catto ena fegn antras ena cunvagnientscha:

– Igl refurmos on renunztgia a lour dretgs sen la baselgia cunter ena indemnisaziun da 300 ranschs da vart digls catolics + 100 or dalla cassa dallas Leias, per saveir cumprar la tgesa digls de Salis/So-

³¹ «... hanno reso talmente mansueto e docile quel Popolo ...»

glio, cun la lubientscha da prolungar ve da chella igls meirs cunter la tgesa Capell e sur igls schlers biagier ena sala, pero sainza dulzar igl bietg.

- *Igls catolics cedan giu ad els igl sains da s. Peder sen Set e ston anc dar en sagond. (Versa igl sains da Set ò igl uestg opponia).*
- *Er igl santieri duess restar agls catolics. Pero possan els cumprar giu igl iert digl Gion Capell e surdar chel agls refurmos per far ordlonder en agen santieri, scu indemnizaziun per lour dretgs alla terza part ve digl vigl.*
- *Igls da Murmarera on s'obliia da dar agls Bivians (refurmos) – per en ruschanevel prietsch – la lenna per igl bietg.³²*

La baselgia è deditgeida a s. Giagl (Gallus), ed ella ò treis altars; igl pi grond è da marmel e construia fitg plaschevel. Ins ò erigia en bel clutger cun treis sains, en'oura da rodas, scu chegl è usito an mintga li dalla Missiun. Els on er biagia ve ena tgombretta (ischcamber) e doto ella cun bellezza paramainta lascheda neir or dall'Italgia. Er onigl procuro per treis tgaleschs, egn tot an argent, scu anc oter ple.

- a) *igl patrocini da s. Giagl ò er per Beiva ena significaziun dètg speciala: chel sontg è igl protectour digls pelegrigns e da viandants sur igls pass.³³ Igl patrocini a Beiva è pero pir documento 1459,³⁴ schibagn tgi l'existenza d'ena filiala da pleiv da Tinizong para documentada gio 1219³⁵. Segl altar da Striegel da 1522 cumpara er s. Giagl, cf. maletg.*
- b) *Tenor E. Poeschel era chest ampren clutger dalla vart da mesanotg; alla fejn digl 17avel tschentaner è igl existent nia biagia, e chegl tatgea ve dalla fatscheda cunter seira. La nischa per igl crap da batten dad oz era l'antrada per chel ampren clutger. Sen igls fundamaints ins ò tar la spazzada 1688 erigia ena tgaplotta da batten e pi tard igl carner; tots dus èn svanias cun occasiun da diversas renovaziuns ve dalla baselgia.³⁶*

³² cf. F. MAISSEN, *La dispetta confessiunala a Beiva*, Annalas 1957.

³³ cf. P. ISO MÜLLER, *Zur churrätischen Geschichte im Mittelalter*, 61.

³⁴ POESCHEL, *Kunstdenkmäler des Kantons Graub.*, tom III., 229.

³⁵ cf. *Bündner Urkundenbuch*.

³⁶ cf. G. SCHNUER/A. SONDER, *Kirchen und Kapellen an der Julieroute*.

E perche'gl tgi l'amprema tgesa – betg chella menziunada avant, mabagn en'otra, tgi els on gia renuvo ed abito durant blers onns – è davantada mengia strètga per igls basigns digls paders: dar panatienztga, dar dutregna an steiva e tgossas sumigliantas, on els construia ena nova, pac distant, pi cumadevla, cun en iert davant tgesa. Sen la miraglia (v.d. da lezza tgesa) ins vesa anc malagea s. Gaustino e s. Giovita, cun l'inscripziun: Haec est vera fraternitas. (= Chegl è la veira fraternitad). E sur igl isch ins pò veir igl maletg dalla cardientscha: dus bratschs an crousch.

Lagn ossa chintar da cass succedias ainten chel li Beiva. Igls paders *Raffael da Grossio* ed igl sies cumpogn *Vigilio da Cevo*³⁷ èn nias catscheas davent digls protestants igl onn 1649 cun la forza. Els èn stos chels tgi on a 'sias ouras tschanto igl crap per metter an pe danovamaintg igl ospizi («l'ospidale») da s. Peder, tgi stat sen la muntogna da Set (Sett). Tgi duessan far chegl èn els nias inspiros lezza madema notg lò antras ena visiun.³⁸ E siva d'aveir celebros la s. messa per invocar igl ageid divin, egna tar igl son Spiert, l'otra tar la Beada Purschela Maria e la terza tar igls sontgs Peder e Pol, an onour digls quals els levan reconstrueir lise la tgaplotta totalmaintg an decadenza, è l'ovra stada signeida da visiblas miraclas.

*Sen Set ò gio igl uestg Wido da Coira (1096–1122) erigia en ospizi cun ena tgaplotta. Tot sottastava alla pleiv materna Tinizong, ed anc 1525 funcziunava sen Set en caplon, schibagn tg'igls bietgs eran gio scardalias. Perche'gl on igls cumegnns da Savrang (Vicosoprano) e Beiva concludia da biagier lise ena tgesa («casa dil Set»), ma 100 onns pi tard era er chella ena ruigna.*³⁹

L'amprema dallas miraclas è capitada igls 16 da zarcladour digl madem onn. Pinond Gion Mareia da Spliatsch (del Spliaccio) lenna per la restauraziun da chesta tgaplotta è en grossung d'ena planta crudada sen el, usche tg'el vess per dretg stuia esser sturnia; ma invocond el s. Peder n'ògl fatg betg zichel donn ad el.

³⁷ Els èn documentos per Beiva da 1641–48, tenor P. CLEMENTE anfignen 1649, cf. CR. WILLI, 231.

³⁸ Ins pudess reconstrueir cò ena analogia cun la visiun da lour patrung, s. Francestg, tgi è nia intimo «da reconstrueir lezza baselgia an decadenza.»

³⁹ cf. A. GRISCH, *En curt viada tras Surses e sia istorgia*, 93

fù autenticata l'opera con miracoli.

Il primo fù alli 16. di Giugno del medesimo anno Giovan Maria del Spiacc tagliando legni per la medesima fabbrica, gli cascò adosso un legno grossissimo, con pericolo manifesto di restar morto, ma invocando S. Pietro non ricevette alcun danno.

Il secondo fù alli 14. di Luglio 1645. avendo fatto una fornace con grande spesa, & avendo abbruciato per cinque ore, si spiccò un falso, che sostentava tutta la macchina, con pericolo di perderfi ogni cosa; onde travagliati i Padri, e gli Operarii ricorsero à S. Pietro, e miracolosamente fù sostentata.

Il terzo fù alli cinque di Dicembre del 1645. Bastiano Beltrano da Bivio, tirando con un bue una borra grossissima per la detta fabbrica, caddè in terra, e v'andò sopra il bue, e la borra, che umanamente doveva restarvi tutto infranto, ma invocando in suo ajuto San Pietro, si levò sano, e salvo.

Las trois miracles, capitadas sen intercessiun da s. Peder,
igl patrung dalla baselgigna segl pass da Set.

La sagonda miracla igls 14 fanadour 1645. Cura tg'ins era - cun grondas fadeias - londerve dad arder en furn caltschigna e siva tg'ins veva ars tala gio 5 ouras, sa destatga totanegna en crappung digl arviout dalla caltgera, e gl'è prievel tgi tot l'ovra vigna donnageda totalmaintg. Durant tg'igls paders sa davan totta fadeia da reparar, on igls luvrants invoco ferventamaintg s. Peder, e miraculousamaintg è tot nia spindro.

Igl terz cass miraculous è sto igls 5 december da lez 1645. Bistiang Peltrano da Beiva, tgi trasportava cun sies bov ena borunga per igl madem intent, è ruclo, e bov e borra ias sur el or, usche tgi tenor manager uman el stueva esser smardatgea. Ma invocond el igl ageid da s. Peder è'l lavo an peis sang e salv!

Igl numno ospizi era gio nia biagia 400 onns pi bod,⁴⁰ ed ainten la tgaplotta vevigl gia ena statua da s. Peder, restada anfignen ossa - per graztga da Dia - preservada dallas scrocareias da soldatesca imperiala e franzosa, tgi ò pero intschendro tgesetta e tgaplotta, dallas qualas ins vesa squasi nigns fastezs ple. Ma la numnada statua è neida salvada noagiu Beiva.

⁴⁰ cf. anotaziun precedenta.

Chegl tot è tgunsch credibel, pertge gist malamaintg passos eran igls sgarschevels decennis digls «ambrogls grischuns», da 1620–1640, noua tgi truppas franzosas ed austriacas/spagnolas passavan e sa cumbattevan per e sen noss pass, zont an connex cun la reconquista-ziun dalla Vuclegna. Exponents: general Rohan, Giera Genatsch etc.

Igls dus paders èn betg nias da realisar lour plan d'ena reconstrucziun digl ospizi da Set. Strousch tg'ins veva scumanzo cun parager igl material lotiers ègl capito igl suandont.

Igl onn 1649, igls 26 da fanadour.

Igl pader Raffael gio numno è nia sbandagea digls heretics davent da Beiva, e chegl an maniera vergugnousa ed inumana: cun liier el sen en tgaval an furma da soma, largiond siva schloms e faschond tals strapatschs. Da tot è'l sto paretga igl sies cumpogn P. Vigilio, tgi suandava a pe, scatschea er el. En bung catolic digl li è ia siva an distanza alla grupp anfignen sen la muntogna numnada Barnegna (Bernina). Lò onigl fatg liber igl rantagliom agl pader, catschond anavant igls dus sot la smanatscha da gio mai turnar ple a Beiva, schi viglian betg paer chegl cun la veta. Els èn sa randias a Tirano.⁴¹

Igl muteiv, pertge tgi gl'on sbandagea schi vergugnousamaintg igls dus paders ed an moda disonorevla è er chel, tgi l'egn era en zont capavel («un bravo») predicatour, tgi cun igls sies priedis e sias expectoraziuns da vaglia ò convertia divers heretics. Per ordinari fascheva el aglmanc igls star panserous sur da chegl tgi el explitgiva («per l'ordinario li faceva restar confusi ...»). Tots chels tgi èn stos participos alla scatscheda digls paders on gia ena spavantousa mort, uscheia tgi igls rabgiantos heretics schlomagevan: igls caputschins seian striungs!

Oss, persiva: «Scribit in marmore laesus...» («... screiva igl blesso sen marmel...»).

Igl mument tgi P. Ireneo è rivo a Beiva – fanadour 1631 – vivevan lò 67 catolics, 27 da prieda e 100 esters. A Murmarera e contuorn 108 catolics e 20 evangelics.⁴²

⁴¹ Lò erigl ena clostera digl urden, noua tgi è p.ex. er mort igl ampren prefect dalla Missiun, P. Ignazio. Cf. CR. WILLI, 212.

⁴² cf. A. GRISCH, *En curt viada tras Surses*, 87, ten. archiv da Rud. Lanz.

Volend igl preditgant Giovanni Agitta alloura pradger a Murmarera cun occasiun dalla sepultura d'en unfant on igls catolics agitos igl piglia a mal ed on impidia el da metter pe ainten baselgia, las donnas giovanas smanond bastungs sot igl portal;⁴³ ed igls 22 da mars 1654 on tots chels da Surses (di Sorset) lavanto las armas e mano igl preditgant cun la forza anfignen giu Brinzauls, da noua tgi el ò piglia la veia sur igl Alvra per la Nagiadegna.

Tenor F. Maissen son igls datums betg corresponder. Plevant Gian Agitta era 1654 anc betg a Beiva, mabagn pir 1656 (ed anfignen 1663). Tar P. Clemente stogl esser en sbagl da stampa, pertge igl codesch parochial da Beiva – figl 2 – inditgescha scu datum dalla remozziun digl preditgant igls 22 da mars 1657.⁴⁴ Chegl tgi P. Clemente tashainta, ma tgi Gion Gieri Wiesel da Zuoz ò rapporto an detagls davant la Dieta digls 18 da mars 1657: Gio tar la capturaziun igl de siva a Beiva seia igl preditgant nia maltratto malamaintg, e segl viadi oragiu per Surses vegian igls guardians accumpagnonts ed armos lia sfurzar el davant mintga sontget e crousch dasper veia da far la duevla reverenza, smanatschond da schiglio igl sagiattar giu...⁴⁵

En tschert protestant cun nom Daniel dalla Bregaglia, tgi vess gia gugent en unfant, en mat, ò ruia igl P. Giovanni Francesco da Quinzano⁴⁶, tgi sarviva an chest li Beiva circa igls onns 1660, tgi el duess implorar la graztg da Dia per tg'el survigna en feagl. Igl pader ò raspundia, tgi schi el vigna catolic, spera el (v.d. igl pader) tgi Nussigner conceda chesta graztg. Senche gl ò igl protestant do per rasposta: «Schi am acquistez chesta favour, az ampurmetta da regalar en iert tgi ia va cò a Beiva», mussond cun igl mang igl flatg. «Ma versa midada da confessiun discurrignsa betg per igl mument.»

⁴³ An agitaziun sainza dubi surtot causa digl maltrattamaint capito a Beiva cun igls paders.

⁴⁴ cf. F. MAISSEN, *La dispetta a Beiva*, 27 ed anotaziuns.

⁴⁵ cf. Protocol dalla Dieta, tom 29, cito tar F. MAISSEN, *La dispetta confessiunala a Beiva*, 28.

⁴⁶ Tar ser CR. WILLI è chest pader nudo sot igl nom Gianfrancesco e documento per ca. 1660 anfignen igls 29.8.1668. Cf. 12 e 208.

Igl pader ò sa ragurdo digl fatg an sias oraziuns, ruiond Dia da conceder alla famiglia igl desidero mat, sperond er, tgi ultra dall'almosna ampurmessa, el sa converta er tar nossa cardientscha. Ed igl om è propa davanto bab d'en mattet; ma el n'ò ni sa convertia, ni regalo igl iert ampurmess, anzi, laschea neir pro chel, forse calculond da cotras far en stentgel a Nussigner. Ma miracla! Da lez mument davent on ni el, ni siva igls sies irtavels, ple gia la graztga da raccoltar fagn da chest pro, stuond mintg'on constatar stupias, tgi – strousch tg'igl pro era saea – i dava aint ena tala daratga e treid'ora, e chegl regularmaintg, uscheia tgi tar igls convaschigns gl'è nia se la detga: «Igl Daniel seia!» – chegl tgi leva deir: Nign duess saer oss en flatg, pertge franc tgi ena stravaganta malora fetscha schiglio eir a mal tot igl fagn!

Igl souranumnoa P. Gion Francestg è, siva d'aveir sarvia a Beiva durant circa 8 onns, nia malsang d'ena fevra maligna ed è alloura mort igls 25 d'avost 1668, planschia da tots, da catolics scu protestants, perveia dalla gronda caritad tgi el veva prattitgia anvers mintgign, sainza excepziun; ed er causa da chels contacts ò el tgappo la fevra tgi ò igl custo la veta.

Chest bung pader ò laschea anavos, scretg an en codesch, ena successiun d'admoniziuns plagn spiertousadad, per posteriour adiever da tots igls missiunaris tgi niron anc a sarveir ainten igl futur an chest li. Igl cuntign è igl suandont:

«Ia supplitgesch e roi tots igls missiunaris tgi sarviron ensacuras an chest pover li, da betg sa lascher starmantar («rincrecere»), ni dalla crivudad digl li, ni digl pitschen andomber da catolics («la paucità»), ni er da neir an tentaziun d'aspirar per ena pravenda pi amparnevla, pi grassa («più pingue») e pi numerosa, sa randond pitost chint, tgi chella cò pudess esser la tschientavla nursa, per la quala igl divin pastour ò laschea tschellas novantanov aint igl desiert.

Davant Dia mareta betg chel daple, igl qual fò daple, mabagn chel tgi fò bagn chegl tg'el fò! Nussigner na dumandaro en de navot, schi nusoters vegian ans mirchito da bleras olmas, ma pitost, schi nous vegian do buna tgeira a chellas pacas confidadas. Chest li cò mantigna pi liber da vanaglorgia e dat ple garanzeia per la buna paia tg'igl Signer daro a tots.»

Chesta missiun è egna dallas pi necessarias tgi dat an Rezia, siond en li (managea: Beiva) masdo da protestants⁴⁷ e catolics, e tschels fissan franc lev da converter. Impurtant (v.d. igl li) tant daple, cuncheigl tgi el cunfinescha cun la Bargiaglia digltottafatg eretica ed è en pass ferm frequent da chels tgi vignan ainten igl Grischun e la Svizra u von an otras part dalla Germania e dalla Frantscha. Pero anc bler daple, siond cunfegn cun l'Italgia, veagiu'n la quala l'eresia pudess levamaintg sa dera-sar e l'infectar.⁴⁸

Di Marmorera⁴⁹

1639

En onn ansomma da extraordinaria impurtanza per igl Grischun: betg angal è durant igl tschever a Coira nia assassino igl «problematic» manader militaric e politic Giera Genatsch, mabagn igls 3 da settember ègl a Milang finalmaintg nia fatg la pasch cun la Spagna, cun la quala (e cun l'Austria) ins veva durant 20 onns mano ena sanguinosa ghera, seigl perveia digl possess dalla Vuclegna eida persa, seigl perveia digls patgs sarros giu cun chellas pussanzas estras perveia da passagi sur noss pass u igl mender: las carplinas politic|religiousas tranter igls Grischuns sezs. La pasch cun igl vigl inimei Austria è neida stipulada 1642. – Detagls surlonder cf. Igl Noss Sulom 1990, 34–40: Tgasper Frisch. – An madema lavour er pertutgond igls ambrogls confessiunals a Beiva.

Murmarera (Mormorera) è en li en'oura distant da Beiva vers igls Mulegns (Molini). Cò ègl ena baselgia, noua tgi tar lour arrivada (= 1631) igls caputschins on catto sobraint nigina paramainta, uscheia tgi els on stuia rabagler no sez igl pi davos digl bisignevel, schi els on lia celebrar las festivitads. Dantant on igls paders sa do fadeia da – betg angal cun messas ed almosnas – metter no igls sontgs utensils per la baselgia, ma er restaurar chella.

⁴⁷ I croda prest se, tgi da tant annò igl P. Clemente discorra adegna daple e hofli da «protestants» e strousch ple cugl usito sdegn da «eretici».

⁴⁸ Pertutgond Beiva screiva er Nik. Sererhard an sie «Einfalte Delineation...»: Die Religion ist vermischet, Die Reformierten halten einen Pfarrer und die Papisten (= igl schlom pegiurativ tgi correspondeva tar igls refurmos agls «heretic» da vart digls catolics!) «zwei Kapuziner».

⁴⁹ Seisavel codesch, tgap. treis.

LIBRO SESTO
CAPITOLO TERZO.

Di Mormorera.

1639 **F**Igliale di Bivio è Mormorera, Contrada distinta un'ora verso Molini. Vi è una Chiesa, nella quale, quando v'andarono li Capuccini, non erano paramenti, e così conveniva portarseli dietro, volendovi celebrare le Feste; onde li Padri si sono ingegnati con Messe, e con limosine procurate di fornire non solo la Chiesa di

L'introducciun digl Terz tgapetel, cun la descripciun da Murmarera,
Mulegns, Sour e Faller.

Cunche gl tgi igl antier «Murmara vigl» è 1954 per adegna scumparia sot igl lai artificial – cumpiglia las dus baselgias – vignan chellas betg ple menziunadas ainten igl codesch «Kirchen und Kapellen an der Julieroute», ediz. A. Sonder 1984. Ed A. Grisch dilucidescha an sies «Curt viada tras Surses» tar mender cumegn er l'istorgia ecclesiastica digl li, angal tar Murmarera betg!

Sot igl nom «Marmoraria» vign igl li gio numno ainten igl urbar caroling da ca. 830 «cun ena taverna», v.d. ustareia. Loancunter date-scha l'amprema documentaziun d'ena baselgia cun atgna caploneia pir per igl onn 1520; ella sottastava, scu pi tard adegna, a Beiva.

Ena notiza da 1522 dei, tg'ins ò piglia se ena collecta per ena baselgia nova. Ma – tenor E. Poeschel – ògl angal sa tratto da slunganeir la nav e biagier se igl chor. Or da fragments da pitturas ve digl clutger – tenor la gletta igl pi sotaint dallas treis constatadas – pudess la baselgetta esser stada gotica, v.d. medievala. Ena nova baselgia è pir 1882 neida construeida e la viglia duvrada per bargia u magasin, uscheia aglmanc anc 1916.⁵⁰

Mademamaintg on igls caputschins erigia en clutger e fatg se da fundamaint ena tgesa (pravenda) per tgi possan abitar lò. Uscheia ègl navot ple basigns da metter no paramainta, siond bagn procuro per tot igl necessari.

⁵⁰ cf. E. POESCHEL, *Bündner Monatsblatt* 1916, 130 e *Kunstdenkmäler des Kts. Graub.* III, 246.

Marmorera, ni «Murmarrera»

La caldera dalla val avant tgi tot è 1954 nia mess sot l'ava.

En dretg clutger on igls caputschins laschea eriger ca. 1660. Avant veva la tgaplotta angal en clutgeret da piz «Dachreiter», scu p.ex. la tgaplotta a Salouf. Segl nov ègl nia mess en sains cun igls maletgs dalla crucifigaziun e da s. Antona da Padua e nudo l'annada MCCXL (1240). Chegl stoptga pero esser en sbagl e vess sainza dubi dad esser MDCXL (1640).⁵¹

Chesta baselgia è deditgeida a sontg Fluregn ed ò en sulet altar lateral an onour digl biia Felice Cappuccino (= igl biia ventirevel caputschin, v.d s. Francestg)

Digls treis maletgs dalla baselgia viglia seia 1882 nia surpiglia angal egn:chel digl altar da s. Francestg, menziuno da P.Clemente. Damais tgi el vign numno expressiv ainten sies rapport da 1639, stò el es-

⁵¹ cf. anotaziun precedententa.

*ser nia acquisto gio dad egn digls amprens treis paders: P. Ireneus da Milano, plevant 1631–33, P. Francesco Maria da Vigevano, 1634–38 u P. Francesco da Fontanella, 1638–40.*⁵²

Schi pi bod en pader niva cò a sarveir, u cun la messa, u per purtar la communiun ad en malsang, stueva el adegna star ensanouas ainten ena steiva privata, zont d'anviern per aveir schurmetg dalla terribla fardaglia; pertge cò dattigl navaglias stravagantas tgi surpassan per ordinari la statura d'en om. E gl'è capito, tgi en missiunari nia cò per las numnadas funcziuns, è sen veia a tgesa (damais cunter Beiva) nia talmaintg schalanto dalla fardaglia, usche tgi gl'ò duvro ple tgi en'oura per pudeir sa ravigneir an sia steiva.⁵³

Dapreschaint è la tgesa fitg cumadevla per abitar, Dia seia ludo, ed igls paders peglian cò cutier per ples deis, schi fò basigns. Squasi da mintga festa e firo vign egn digls paders cò a liger messa e pradger, a far dutregna, vespras ed otras funcziuns da devoziun. E duple ègl cò nia usit da deir rusari treis già l'emda, numnadamaintg glindasde, mesemda e vendarde. E digls oters deis i vign recito la litaneia da Nossadonna u chella digls sontgs, recitadas digl pievel rimno ainten ena tgesa u dus, mintgamai segl sclegn digl sains. E chegl vign prattitgia cun u sainza preschientscha digls paders, siond cò tots catolics, e gl'è igl fretg dalla buna dispusiziun da chest pievel, tgi è damais sen fitg buna veia ainten igl sarveir a Dia.⁵⁴

De Molini⁵⁵

1639

Cura tg'igl pader visitader è nia ad inspectar la missiun, era Mulegns (Molini) ena filiala da Tinizong (Tinizzone), noua tgi P. Francesco Maria da Vigevano era plevant.

⁵² cf. E. POESCHEL, anotaziun 51 e CR. WILLI, Caputschins, 11.

⁵³ Anc 100 onns pi tard vign la cuntrada descetga sumigliamentaintg: «... was die bewussten Orte dieses kleinen Gerichts (= Beiva/Murmarera) betrifft, so sind selbige ... an einem ganz rauhen und wilden ort liegend, ob allem Holz (v.d. gôt)» Cf. N. SE-RRERHARD, Einfalte Delineation aller Gemeinden gemeiner Dreier Bünde, 1742, 41.

⁵⁴ Versa la bun'influenza digl usit numno ins viglia confruntar la notiza da pi tard concernend Stierva; tenor attest digl mastral da lò seia an lez li angal graztga agl recitar igl rusari neida preservada la cardientscha.

⁵⁵ Terz codesch, tgap. quatter.

El vign er scretg «da Viglevano». Chel pader ò sarvia 58 onns ainten la Missiun Retica, scumanzond 1635 a Murmarera, alloura da 1635-60 a Tinizong. Da 1649-60 ò el a madem taimp er pastoro Sua-gnign, da 1660-62 angal Suagnign, noua tgi el è mort cun 87 onns.⁵⁶

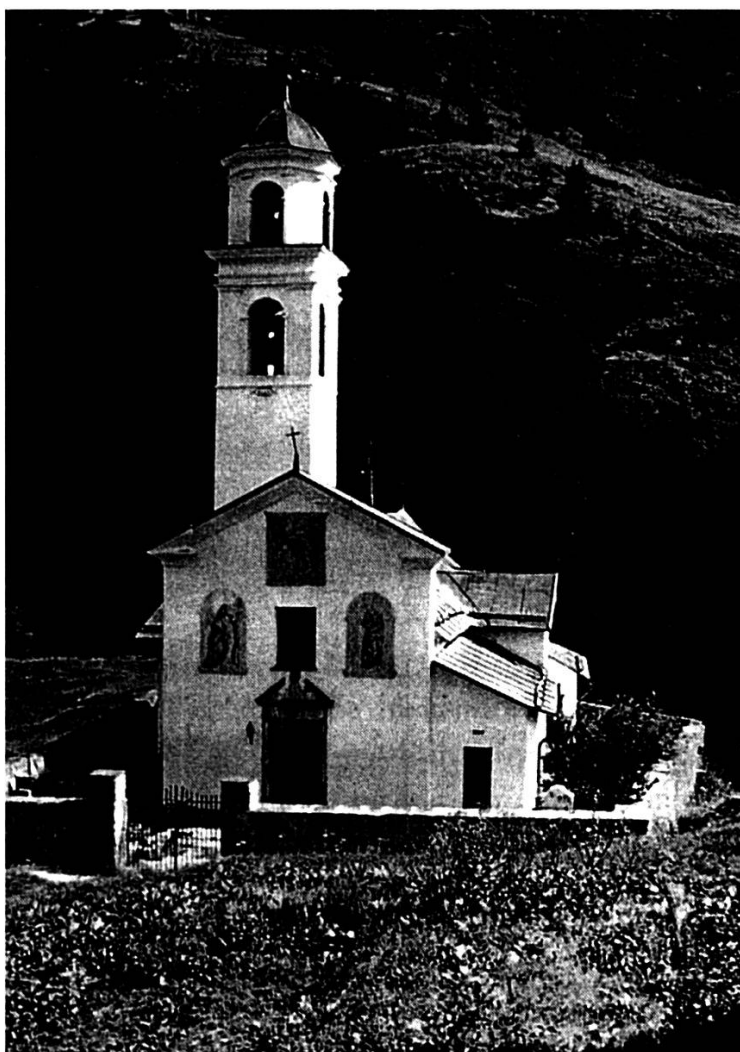
Sot la sia tgeira stava er Rona (Rovena), Livizung (Lavezzon) e Sour (Sorr). Cò (v.d. agls Mulegns) davigl lez mument er numerous prote-stants, uscheia tgi dallas 600 olmas dallas vischnancas, 200 eran da prieda. Ma dapreschaint èn – Dia seia ludo! – tots catolics, graztga alla perseveranza e diligenza digl numno pader e dad oters, tgi on pastoro cò. Er schi all'antschatta la gliout era «ignorantissima» ainten fatgs reli-gious, scu mademamaintg ferm infectos, schi betg da tot, schi da bleras erreurs scu enumeradas ainten igl terz tgapetel digl amprem codesch.

Tge equipamaint tgi la baselgia veva, ins pò betg numnar sainza sa cotschneir: I dava – scu an divers oters lis – bagn enqual tgaesch da rom, ma piglsolit mez rot causa da vigliadetna, alloura patenas da pur rom, pero tschoffas e sainza la minima surdorada. Nigns purifitgieders («purificatori»), nigns corporals, e strousch en piz vel, ed er chel anc scarpo. La paramainta sacerdotala da ponn grop e maglea dallas tgamol-las; igls altars cuverts cun ena suletta tuaglia, ma chella tschoffa e pla-gna polvra, smarlattada da vegn e tscheira. Cò vevigl gist angal en pèr candeilers da fier, pero mez smagleas dalla ravetna, – nigna mantela («pallio»), nign tabernachel. Cun tge (mancanza da) chito tgi la baselgia era neida tgirada anfignen adacò ins pò damais s'immaginar leva-maintg. Ma gl'è betg da far smarvegl, pertge da blers onns annò era la gliout stada sainza pastour, vevan pero sa laschea pastorar da loufs, ia less deir: da religious apostats, per part fugias noase cò dall'Italgia u dad otras varts e tgi laschevan libers igls prandevels a tots vezis, mana-van sez ena veta scandalousa cun femnas, dallas qualas els vevan fegls e feglias. Ed els sa mirchitavan en quex per igl saleit dallas olmas, vur-dond angal da saveir travagler per lour agen bagnstar.

Scu tar Murmarera vign er per igls Mulegns numno 1520 l'am-prem'eda ena baselgia. Er chella existiva pero gio da dei, cun atgna caploneia , tgi sottastava mademamaintg a Beiva. Ansemen cun la fundaziun dalla Missiun Retica cun sedia a Tinizong 1631 on igls

⁵⁶ CR. WILLI, *Caputschins*, 191.

paders er surpiglia la pastoraziun a Rona, Mulegns e Sour, faschond chellas vischnancas «filialas» dalla pleiv principala. Da 1649 davent ò adegna en pader (u perfign dus) residia agls Mulegns, er schi – causa tgi igls registers manos digls paders èn ias a perder – i stat (tenor cunaschientscha momentana) anfignen 1675 nudo nagliour ni battens ni nozzas e mortoris per Mulegns e Sour. Gio 1663 èn chellas dus filialas alloura neidas separadas da Tinizong. Amprem «curatus» permanent agls Mulegns da 1649–1663: P. Agostino da Montodine.⁵⁷

Mulegns. En oter juvel da «baselgias da caputschins», noua tgi chels on mido igl vigl patrocini da s Gudintg ve sen «igl sies sontg»: s. Francestg d'Assisi.

⁵⁷ CR. WILLI, *Caputschins*, 60ss.

Scu vessan igls parochians er savia survagneir ensatge buna istruzion da tala schort da plevants, schi betg anc er els suondar an maniera catastrofala agls vezis, chegl tgi stueva esser la veritabla veia vers igl precipezi e sen la quala gevan cun gronds tarvatgs tants da chels tgi vessan gia da mussar la dretga veia vers igl tschiel?

Mulegns è damais dapreschaint ena pleiv per sasez, graztga agl operar digl souranumno P. Francesco Maria, tgi ò cò biagia la baselgia cun treis altars e la deditgeida a s. Gudintg uestg.

I para tgi la baselgia seia neida consecrada da nov igl onn 1602, cun (pir ossa?) dedicaziun a s. Gudintg. Prevedibel perche gl'è nia fatg midadas ve digl sanctuari gio vigl; chesta baselgia viglia veva en chor d'arviout e sur la nav en palantschia da lenn. Sainza dubi on igls caputschins erigia da nov igl sanctuari, 1643, agiuntond scu sagond patroncini chel da s. Francestg, cun en altar communabel an lour onour. 1663 ins ò installo dus novs altars, egn digl s. Rusari ed egn a s. Antona.

Treis onns pi tard, 1666, ins ò dulzo igl clutger antras ena tgombra digls sains octogona (cun 8 cantungs) ed en tetg da tgapela bassa. Rasto sen clutger è en sains cun igls maletgs da Cristus e Nossadonna e l'inscripziun: Joh. Baptista und Hans Georg Ernst zu Lindow (Lindau) gos mich 1628.⁵⁸

Chest li (Mulegns) è, pertutgond sia situaziun, anc pi sgarschevel («orrido») tgi Beiva, schibagn betg schi freid, uscheia tg'ins semna cò anc ensatge pac dumia («scandella», Pfauengerste) ed avagna. Igl li sa catta ainten ena strètga; e tranter dus otas pizzas ègl gist angal tant lartg per la veia publica, igl ospizi digls missiunaris, en piz iert e la baselgia. I passa anc igl ragn, tgi corra agl pe da l'otra muntogna ve, uscheia tgi cun treer en crap ins è bung da cuntanscher tschella vart dalla val.

Sour, Flex e Faller

Sour (Sorr).

Filiala da chesta pleiv Mulegns è Sour, situo sen ena muntogna, mes'oura distant, noua tg'igls caputschins on erigia ena baselgia deditgeida a s. Catregna purschela e martra, e noua tgi gl'ò dus altars. Cò von els frequentamaintg a liger la messa, a pradger e far otras funcziuns

⁵⁸ cf. E. POESCHEL, *Kunstdenkm. des Kts. Graub. III.*

per bagn e cumadevладad da chest pievel. Er lò on els scu para biagia ena tgesetta per pudeir sa restabileir.

S. Catregna a Sour, cun bagn las pi remarcablas disproporzziuns da grondezza tranter baselgia e clutger!

Er a Sour on igls caputschins ramplazzo 1663 la baselgia viglia, tgi vign menziunada per l'amprem'eda 1510. Igl patrocini era tar chella s. Baltermia, igl maletg digl qual è nia noanavant ve dalla miraglia digl chor, tgi è oramai rastada chella digl sanctuari uriund. Agl patrocini nov da s. Catregna è deditgia egn digls altars laterals, dantant scu igl altar grond, er da ca. 1660, è a Nossadonna; giudapeis ad ella vasainsa s. Baltermia, s. Catregna e s. Gada (Agatha). Chel maletg seia da pulita valeta, ma igl pittour n'è betg cunaschaint.

Prest mengia massiv, confrunto cun la baselgia, è igl clutger. La part sot è anc digl vigl, chella sessom «tipic da caputschins». Anc an funcziun en «tarmenta» sains, tgi porta igl datum 1531.⁵⁹

⁵⁹ cf. E. POESCHEL, *Kunstdenkmäler des Kts. Graub. III*, A.SONDER/G. SCHNUR, *Kirchen und Kapellen an der Julieroute*, 137, 138

Flex

Cò dattigl anc dus otras baselgias se sot las pizzas («...sopra le sommità de'monti»), egnà numnada Flex, cun dedicaziun a s. Placi marter.

Biagida è la baselgetta da Flex neida digls Gualsers, tgi vevan sa colloco se cò ca. 1350 ed abito anfignen curt siva la gronda pesta da 1629/30. Franc pir an chest connex – cun la pesta – ma er cun igls caputschins installar 1660 en altar nov cun igls maletgs da s. Placi (betg pled da s. Sigisbert!) e s. Roc – igl patrung cunter malsognas da gliout e biestga – saro nia se igl patrocini er da chest sontg, siond Flex alloura davanto colms ed alp e s. Roc, scu detg, davanto «igl sontg protectour digls movels.»

Anturn igls 1450 era Flex ena pulit gronda colonia, cun betg manc da quatter culegnas: Las Curts, Tga Lucas, Tga d'Meir e Salategnas. E cun Tumasch Jäger vevan els en'eda perfign en agen plevant indigen. Chegl tot saro sto la mutivaziun per biagier ansemen cun la sia baselgetta (e tatgea ve da chella) er ena pitschna «tga-pravenda», noua tgi an tgombretta igl letg era biagia ainten ena stgaffa e se soura i sa catta ena bela steivetta cun remarcabla tavladeira. Igl sainset segl simpel clutgerign da tetg porta l'inscripziun: «Conrad-Rist-Hauptmann-Cum-Eisenbols-Last-Mich-Giesen-1631».⁶⁰

Faller (Faler)

L'otra baselgia è chella da Faller, deditgeida alla Visitaziun dalla Purshela Maria. Noase cò sa rateira chella gliout da taimp da stad per pascular lour biestga e far fagn, e lez mument von er igls missiunaris lise per adempleir lour dueir, scu ainten la baselgia parochiala.

D'ena baselgia an Faller intervignainsa pir an chest connex per l'amprem'eda, e pero – scu Flex – erigeida bler, bler pi bod dalla colonia da (prevedibel) Gualsers, scu tg'ins chinta oz da saveir per franc. Gio 1379 è Faller abito permanent. Chegl vign compruvo antras en documaint, noua tg'igl uestg conceda allas persungas numnadas igl dretg da feod ereditar («Erbrecht»), ma cun l'ordra, tgi igl pi vigl duess neir nomino «Mair» (mêr), ena schort mastral. Tal dretg special

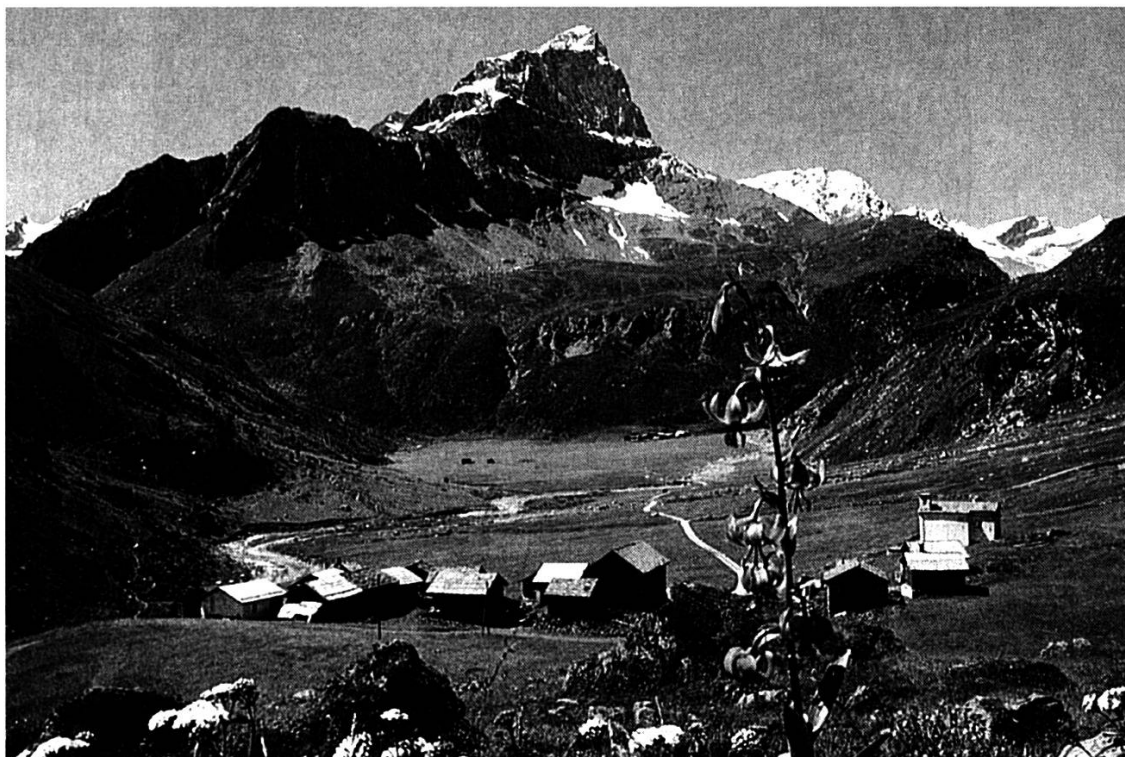
⁶⁰ cf. GIATGEN SPINAS, an: *Kirchen und Kapellen an der Julieroute*, 139, 140. Er: CHRISTOFFEL COTTI, an: *Igl Noss Sulom* 1937 e 1940.

niva concedia siva da 1250 principalmaintg per attrer colonists gualsers. Igls miglers exaimpels èn Tavo e Valragn.

Gio igl patrocini dalla baselgetta – sainza igls «tipics sontgs digls caputschins» – pudess mussar se l'existenza pi antica tgi angal 1640 er per la baselgia sezza.

Sumigliant a Faller era digl reminent er Sblox ena fracziun da madem character e madema derivanza. Ma da chest «juhe» lise deian igls caputschins navot, – tgi so, forsa per tema dallas «vioulas da Sblox»?⁶¹

Tot chest pievelet è pulit, tiers igl fatg tgi els èn bungs catolas, scu gio menziuno, ed els èn er bagn disponias. Or digls madems muteivs è er chesta missiun schi necessaria scu chella da Beiva, – tot cun excepziun digl masditg da catolics e protestants, digls quals chels chi èn libers, per graztga da Dia!

Faller (Mulegns), cun la baselgigna deditgeida alla Visitaziun da Maria.
«... lez mument von er igls missiunaris lise per adempleir lour dueir...»

⁶¹ cf. ELIS. MEYER-MARTHALER, *Über die Walser im Oberhalbstein*, Bündn. Monatsblatt Nr. 11, 1941.

